

9616

KUNGL. UNIVERSITETETS BIBLIOTEK
UPPSALA

Landsmålsarkivet

Dalarna

Åls nr

Segeström, A. 1936.

ALMA:1:1 fängel. M. 82 Matordning
och bordsreder

20 H. 49

9616

L. S.

Exc. S. B.

Matordning och bordsseder. M. (A. S. m.) 1.

Måltid heter mål. Ex.: Åia lå måls = hålla ut till måltidsdags, håll på målmilla = hålla på mellan måltiderna. Vard = val. Förekommer t. ex. i orden aftaval = aftonvard och kvällsval - kvällvard. Ex.: Vi ta fäll oss en kall bit lå aftaval = vi ta väl oss litet kall mat till aftonvard. Med avseende på måltidens kvalitet finns intet annat uttryck än skrovmål = ett deuktigt mål. Tid för måltid är alltid matdags. Tiden mellan måltiderna = målmilla eller milla målan. Ett litet mellarmål kan uttryckas: vi ta v' oss en bit, må vi vänt på mat'n; ta dä e gäs, så du kan bi' lå måls! = ta dej en smörgås, så du kan hålla ut till matdags; gå ä skåpåtå = ta sig litet kall mat i skåpet. Mimen av oregelbundna måltider äro få.

ULMA 9616. A. Segerström. 1936

DAL. ÅL

Frågl. M 82

2. vida
v.

"Vi åt, när vi hadd no ta' äta," sa Jens-Pelle,
är ett gammalt talesätt. Om honom heter också:
att han malde hakka halm ä ga hagra i tull=
han malde hackad halm och gav havre i tull.

Beräffande måltidernas antal räknade
man med fyra: frukost, midda, aftaval
och kvällsmål eller -val. Frubosten var tidig
och bestod nästan alltid av välling av
olika slag. Den kallades därför ofta vällig-
dags. Under vintern äts den vid 7-8-tiden
och vid slättertiden, då arbetet pågick se-
dan 2 ä 1/23-tiden, redan kl. 6 på morgonen.
Middagen äts ej gärna senare än kl. 12.
Den bestod oftast av sell och potatis eller
stekt fläsk och potatis. Under vintern, då
arbetet ej var så ansträngande, kunde man
doppa nykokt potatis i salt, salt och peppar
eller litet mjölk tillsatt med salt och peppar.

Hade man sill eller fläsk till potatisen, skul-
 -le suggfä = sovellet vara så salt som möjligt,
 så att ett litet kvantum räckte, t. ex. en sill
 borde förslå för tre personer. Det mätlande var
 alltid potatisen och det torra spisbrödet. Ef-
 -teråt tog man en frökappa med mjölk, och
 till denna åt man ^{best} ibeta = söderbrutna och i- i-beta f-
 lagda, brödstycken eller också kallgröt - kall
vattengröt. På sön - och helgdagar hade man
långkok, d. v. s. salt kött eller fläsk kokat långkok
 tillsammans med räskalad - sträpa potatis Alternativt.
 och kålrötter. Av spadet kokades klimp-
soppa med klimpar av korn eller ärtmjöl.
Aftavaln, som äts vid 5-tiden, bestod av
bröd, smör, messmör, skummjölksost, kalla
kvarevar sedan middagen samt skunn-
mjöl. Att ej äta aftaval tydde på snålhet.
 Man kan int just järna va nå Knäp-Damil.

ULMA 9616. A. Segerström. 1936
 DAL. ÅL
 Frgl. M 82

på arbetet, för'n få int allri nån aftaval,"
 sa Liss-Ollå. = "man kan inte gärna vara på ar-
 bete hos N. O., för man får aldrig någon aftonvard."

I 8-9-tiden på kvällen äts vattengröt (grötdags)
 med mjölk och lingbärsmos = lingonsyft. och ibland,
 då det var mjölkbrist, åt man svagdricka till.
 Detta senare möjligen sätat med sirup. Gröten
 kokades av vatten och kornmjöl men även ofta
 av havremjöl.

Några periodiskt infallande förändringar
 i matordningen utom de redan i korthet an-
 förda äro ej kända. Tillfälliga voro dock mycket
 vanliga, beroende på görömalens art och plat-
 sen för arbetet.

Man skiljde på vändäsmat = vardagsmat
 och käldäsmat = helgdagsmat. I st. f. mat sades
 ofta äta. Har du fått ns äta idag? = har du fått
 någon mat idag? På söndagsmorgnarna åt man

ibland vetemjölsvälling i st. f. kornmjöls- till
 frukost. Till middagen kom sedan långkok med
 soppa, som redan beskrivits, men pannkaka av
 korn- eller ärtmjöl, stekt i bra med flött, räb-
 nades även som en bra söndagsmiddagsrätt. Mat
 av ärtmjöl älskades ej just av barn, för tuggor
bara vältä ti mun = ty tuggorna bara väste i
 munnen. Dagens senare måltider voro i regel
 lika med vardagarnes. - Färskild mat för främ-
 mande fanns ej. Till dom int ät tä hä, som
dug ät v, oss, få dom fäll lätt bli = vill dom inte
 äta av vad som duger ät oss, få de väl låta bli.
 Sovel = suggäl. Ti hä int haft nq suggäl krät
 (jölpareon på länji, ^{ss} vi ha duppa dom ti salt
 ä äti = vi ha inte haft något sovel på länge
 till potatisen, så vi ha deppat dem i salt och
 ätit. Ti ä tvungin tä nälla mä sugglä, vi val ät
ät utan suggäl = vi äro tvungna att hushälla med sovel,

ULMA 9616. A. Segerström. 1936

DAL. ÅL

Frgl. M 82

vi äro tvungna att äta utan sovel. Med suggäl menades i regel all mat utom bröd, mjölmät samt rotfrukter. Allt från djurriket stammade hörde dit, ehuru olika meningar tycks ha rått beträffande skummyölken, haligen beroende på ekonomiska villkor. Att ha knappt med sovel-tä ha nått mä suggäl. Den adjektiviska betydelsen sovlig har ej funnits, men meningen har uttryckts med smakut - smakligt eller mum-gott ^{som smakes} ~~gotts mummen~~. Verbet sovla = suggla har ej haft annan betydelse än att nätta med något. Den vanliga fattigdomen gjorde, att folk i allmänhet tvingades att salta hårt och ta minsta möjliga sovelmängd. El. på ans.: | Du lå' fäll (väl) suggla mä svagälstikkon = du måste hushålla med tändstickarna (uttr. fr. deras första tid) Nä ä ä mytji kylär ti en gäl ä barä e ko, rätjä tä ä suggla mä smörsmulu = När det finns

mum-gott

Sovla v.

ULMA 9616. A. Segerström. 1936

DAL. AL
Fgl. M 82

många barn i en gård och endast en ko, räcker
 det till att hushålla med smörsmulan. Andra ut-
 tryck för sovel saknas i målet. Med gudslän-
 gusslorn menade man allt för människors
 ätbart. Att äta en sorts mat enbart uttryckes
 med ordet måla. När i koa stå sin, län mål grötin
 = när kon inte mjölkar, lär man äta gröten enbart.
 Att först äta duktigt av någon enklare rätt be-
 tecknades med att "lägg under". Ex.: Ni lä fäll
 (val) lägg under bra mä strömming i jölpärer
for pannkaku rätt int ta i bi mätt ta = ni
 måste först äta duktigt med strömming och
 potatis, ty pannkakan räcker ej till att bli
 mätt av.

Matsäcken = massätjänn betydde ursprungli-
 gen en skinsäck, som man bar på ryggen, men
 med tiden har betydelsen utvidgats att omfatta
 även andra väskor samt även innehållet.

El. på anv.: Ja lä fäll stupp i (lägg ti; stopp ti) syn. 8.
massätjänn (hinna karan gå tä skogs = jag lär
(mårte) lägga i matsäcken (matsäck), innan kararna
gå till skogen. Massätjänn ha vurti tom, so nån
val gå hem si fyll på'n = matsäcken har blivit
tom, så någon mårte gå hem och fylla på den.
Veckomatsäck: ja skä ta mä mä äta, so ä tyr tä by till
för hel viken = jag ska ta med mig mat, så det
förlär för hela veckan. Dom bruk illigä ta mä
sä so mytji, so ä forslö tä mila ä harka = dom
brukar ta med sej så mycket (mat) så den förlär
tills milan är utriven. Förmassäck medtogs
då man körde foror; vid ängsslätter talade man
om hakslogmassäck; vid kalning och vallgång } matsäck
medtogs även sådan. I uttrycket tä rost ut
karan = att rusta ut kararna, ligger huvud-
betydelsen i förseendet med matsäck. I en
matsäck fanns ofta ugnstorkat, kallt kött, bröd,

ULMA 9616. A. Segerström. 1936

DAL. ÅL

Frågl. M 82

kall potatis, skummyölkost, mesost och en träflaska med skummyölk eller tättnjolk = längrmjölk. I slogmatsäcken fanns även ibland något, som kallades orra, och som beskrives i kapitlet om matlagning.

Vid förhörning förvarades maten i ett forskrin skrin eller en sparr, den senare oval till formen och med kupigt lock (se spånaskar!) Gällde det matsäck för en dag, lades den i en skinnväska, som bars i en rem över era axeln. Kvinnfolken brukade knyta in mindre matsäckar i en duk-matknytä. Vid vallning hade vallkullan vanligen en liten tygräska, som hängde vid höften. Den kallades sleskräppu (efter ^{sleskur} sleskur, en blandning av gröpe och saltkorn att locka kreaturen med), och den kunde även ha ett rum för maten. Amars brukades två dylika, en för maten och en för slehorn. Driicksvarorna medfördes i små träflaskor i rundad 3-kantform eller i små träkaggar.

ULMA 9616. A. Segerström. 1936

DAL. AL
Frgl. M 82

Fanns en syring i flaskans eller kaggens öppning, kallades kärlet för tuffflaska | Var man borta en tuffflaska dast över en måltid, räckte det tä stopp en bit ti ficka (ficku) = stoppa en bit i fickan.

Nä dom job (jord) ost ti en gäl, ä ä käm ungär (kylär) in, bruka dom ta litä ost ti navän ä kläm (kram) ur vassla ä je dom ostmus tä äta = när man gjorde ost i en gård, och det kom barn in, brukade de ta litet ost i handen och krama ur vasslan och ge dem ostmus att äta. Hade far i huset varit till marknaden eller staden, väntade barnen, att han skull ha mä sä ns | marknäsgott | hätt ns | stassgott = han god, bet. 5 skulle ha med sig något marknads- eller stadsgott. Detta bestod vanligtvis av en karamell eller en vetebulle eller - skorpa. Det senare uppskattades nog högst ända fram till 1900-talet. Ingen gav gärna mer än en karamell åt vart barn åt gången.

ULMA 9616. A. Segerström. 1936
DAL. ÅL
Frågl. M 82

Talesätt i anslutning till matordning:

11.

Vi fekk ett riktigt mål, för bolå va alliles
fullt ta klimp a klabb a roovar = vi fingo ett
riktigt skorumål, ty bordet var alldeles fullt av
klimp och klabb (obest. vad därmed avses) och roovar.

Vi åt jolpärkräm må sturå, sturå talgklim-
pär ti = vi åt potatismos med stora, stora
talgklimpar i.

"Väg du livå, so väg ja hals'n",
sa han som fekk e flugga ti vällingsfca = vägar
du livet, så vägar jag halsen, sa han, som fick
en fluga i vällingskedan. Dan å liin, för
mjöttja i kaggån å brim = dagen är liden
för mjölken i kaggen har humnit surna.

vägar

våden
bet. 2

(Om somrarna när skummyölk medfördes ute
som dryck.)

Bordsseder.

12.

Bordsbön lästes ganska allmänt, och åtminstone satt man en stund tyst med knäppta händer. Att bordsbönen skulle skett under knäfall är fullkomligt okänt. Uttrycket för saken var tä läsa för mat'n eller endast läsa. "Käm ihog, att ni skä' läsa (h)inna ni ät!" var en ofta upprepad marning till barn. Frukosten och middagerna äts vanligen vid bordet. Under hösten och vintern äts aftonvard och kväll oftast vid den öppna spiseln, varifrån man även fick belysningen. Under tiden lades ofta kall potatis intill elden för att värmas upp och dessa skalades sedan och doppades i salt flott i en gemensam stekpanna. I den fanns också vanligen rester av stekt sill eller fläsk, något uppvärmt hack eller också en säis av flott, vatten och mjöl, vilken i så fall fick utgöra hela sovlet.

ULMA 9616. A. Segerström. 1936

DAL. ÅL

Frgl. M 82

Sven kvällsmåltiden äts oftast vid spiseln, då grötgrutan stod bakpå spiselhällen och de ätande hade mjölkkappen (skål av trä) i knäet, under det de sutts på vedlar, huggkubbe (stabbän) säten eller stolar. Ordningen bland de ätande var ej bestämd, men far i huset fick i regel först välja plats, varefter de andra slogo sig ned var de kunde. Männen måste alltid avlägga sina huvudbonader vid måltiden, ehuru de ofta annars hade dem på sig, då de äta. Om du ha mössa på då, so far mat'n ti o, ä du ha ingän välsignäls tö då du ät = om du har mössan på dej, far maten i den, och du har ingen nytta av vad du äter, sade man ofta. Att huvuddecken, som kvinnorna buro, skjöts bakåt var vanligt ända till slutet av 1800-talet. Men detta skedd så att säga rent instinktiwt, ty förgäves söker man efter någon, som kan ge förklaring på saken,

ULMA 9616. A. Segerström. 1936

DAL. ÅL
Fgl. M 82

och aldrig ens i min barndom yttrades (ej) ett ord därom, ehuru männens huvudbonader så ofta omnämndes i detta sammanhang. Husborden hade nästan alltid sin plats vid bordsändan (den fria) ifall bordet stod i ett hörn av stugan, annars alltid så, att han bäst nådde maten. Han tog även för sig först, även då främmande satt vid bordet. It fäll bäst ja börja, so si ni att ni förs äta må = det är så gott jag börjar, så se ni att ni också förs äta, var inte ovanligt att höra. Husmor satt sällan vid bordet, ty hon skulle servera = sätta fram, enär tjänstefolk så sällan förekom i så fattiga hem, som här varit regel. Hon satt ofta på en stol vid spisen, medan hon åt, och när dottrarna vänt upp och skötte serveringen, fortsatte hon gärna på sin vanliga plats, ty hon kände sig bortkommen vid bordet. Där piga fems, var det annarlunda.

ULMA 9616. A. Segerström. 1936
 DAL. AL
 Frgl. M 82

Skilnad på folk gjordes aldrig. Fanns det tjä-
nare eller logohjon var deras plats bland hu-
sets folk given. Barnen kunde vid knappt utrym-
me få ta plats på pallar vid en bänk eller dy-
likt. Annars fingo dessa ofta stå under uppväl-
aren under måltiderna. Ty det hette: "du få lov
få stå, så du int stan är li vänta = du måste
stå, så du inte stannar av i väntan.

vänt, bet.
d. väntan
de (abstr.)

Varje hushållsmedlem hade förr sin särskil-
da sked och skäl, båda av trä, som det gällde
att slicka så rena som möjligt. Skålen tog man
det sista ur med ^{hjälp av} pekfingeret, som sedan slicka-
des av. Diskring av dessa föremål före 1850 var
ytterst sällsynt. Såväl skäl som sked hade sin
givna plats i en hylla, där de stodo öppet upp-
ställda och uppträdde, så att flugorna fingo
lätt för att ta de eventuella resterna från
måltiden. Skedgång = sjedojämna förekom till

ULMA 9616. A. Segerström. 1936

DAL. ÅL

Frgl. M 82

omkring år 1890, churu sparsamt under sista ti-
 -den. Sista resterna av densamma syntes på
 hackslogängarna, då frukostvällingen dit bars
 i en lockbylta = träkärl med handtagsförsett lock.
 Ur denna äto alla, varvid man i tur och ordning
 tog en sked. "Stur-Mats va för svar tå ha mä, för
han smyga så imilla intana i villa bart sje-
dojämnan = Stur-Mats var för besvärlig att ha
 med, ty han smög sig emellan allt som oftast
 och villade bort sked^{gängen}dojämnan.

Sked-jäm-
 nan

Pariskt namn på mat, som äts med sked,
 fanns ej. Pupannat täcker ej helt begreppet,
 ty gröt. t. ex. kunde ej räknas dit. Denna ser-
 verades vid bordet i stenfat eller träskål eller
 -träg, såvida inte hela grytan sattes fram.
 Skålarnas benämning berodde dels på storle-
 ken, dels vad den användes till. Således talade
 man om sturskåla, millaskåla, lisskåla, grötskåla,

ULMA 9616. A. Segerström. 1936

DAL. ÅL

Fgl. M 82

jölpiäruskåla m. m. = storskålen, mellanskålen, lillskålen, gråtskålen, potatis-skålen. En skål var alltid rund. Ett trög var avlångt. Trätallri-
 kar användes, men gamla personer ha berättat att det i deras barndom det ej var ovanligt, att de ätande togo sillen, strömmingen, fläsket eller köttet på en brödbit, som fick tjäntgöra som tallrik. Gafflar ha sent kommit i allmänare bruk. Bordsknivar ha funnits längre, men för 100 år sedan voro även dessa mindre vauliga. En täljkniv kunde duga, men en del hade en sorts tjocka egna bordsknivar, mycket kortare än de nu använda. Ett namn, som nämnts junge på dessa, är junge, men mycket tyder på, att denna benämning ej är från orten.

?
 Ordet troligen fr. jäma &c.

Köttet serverades i ett trätrög, ur vilket de vuxna själva togo för sig, men man lade i regel för alla, som voro under konfirmationsåldern.

ULMA 9616. A. Segerström. 1936

DAL. AL
 Frgl. M 82

Att man tumbröd, strök man tunn med smör
 på ena sidan, oftast endast på halva biten, och så
 rullade man samman detta Annars kunde man
 rulla in sill eller strömming, och så åt man pa-
 tatis till. Man brukade kalla en sådan rulle för
luring - kommer av lur ihop = rulla samman. Något luring
 uttryck för, att fingrarna borde hållas från sov- m.
 let finns ej, men en känsla därför har nog fun- lura v.
 nits, ty i min barndom kunde man få höra: "Ho
ä e riktin sullgukku, för ho jös tummagås." Altern.
 = hon är mindre renlig, ty hon gör smörgås
 med tummen. Uttryck för rikligt eller fattigt
 dukade bord saknas. Att matbordet kunde vara
 försedd med urholkningar att äta ur tyder
 det gamla uttrycket grötholk på. Ett sådant
 bord med mellan 4 och 5 tum tjock skiva fanns
 ända till 1925 i byn Brenäs, men det såldes
 därifrån. } gröt-
tholk

Till dåligt bordskicks hörde att ta för sig innan
 far i huset försett sig. (Sven då främmande
 fanns), ta glup ti sä = att glupa i sig, ta riv
åt så då bästa ä goäst bitan = att riva åt sig
 det bästa och de godaste bitarna, ta ta för oväli
må suggäl (va ovälin) = ta för mycket sovel, ta sörp-ovördig
-la näin åt supannat = att begagna ett sugande bet. 12
 ljud, då man åt supannat, ta smakka som
en svinä = att smacka som en gris. Att rapa
 var ej opassande, ty det var hedersamt, om
 värdfolk kunde säga: Ellihop va ss mätta, ss
ssm rapa hel bunt'n = Allseammans voro
 så mätta, så att de rapade hela buntan.

Middagsvila förekom endast under somma-
 ren, i synnerhet vid skördetiden, då dagens ar-
 bete började senast kl. 3. Vilopausen sträck-
 te sig i regel mellan 1/2 till kl. 2, såvida ej
 himlens utseende tydde på regn, då vilan inställdes.

ULMA 9616. A. Segerström. 1936
 DAL. AL
 Frgl. M 82

Det fanns ingen anledning att bruka knep för att avbota vilan, enär tjänstefolk var så ovanligt. Vallhjon kunde emellertid göra så: Kvinnan, som gick på jätte, stickade i regel strumpa under vallningen. Då korna lade sig satte vallhjonet sig att sova, sedan hon först bundit en ullgarnsända dels i själlkoas halslänk, dels om sitt eget lissfingrar.

Kom någon främmande under en måltid, sade han nästan alltid: Ja tro, ja käm mitti mat'n = jag tror jag kommer mitt i måltiden, varpå han erbjöds att sitta ned, tills falket i gården ätit färdigt. Endast om den ankomne var långväga ifrån, erbjöds han att delta i måltiden. Underlåtenhet att bjuda i andra fall ansågs ej strida mot god ton.